

Hoe beter helpen? Ontwikkelingssamenwerking voor een duurzame toekomst

Bogdan Vanden Berghe & Jos Geysels

Vandaag woedt een geanimeerd debat rond de meerwaarde van hulp. Daarbij worden de hulp op zich en de 'traditionele' spelers in de ontwikkelingssamenwerking (zowel overheden als ngo's) niet gespaard. Die kritiek daagt ons uit om nog beter te doen. Daarnaast vestigt ze ook de aandacht op een ander cruciaal aspect van ons werk: streven naar duurzame verandering in de economische en politieke structuren die onderontwikkeling in stand houden.

In deze bijdrage geven we een schets van de actuele trends binnen de sector van de ontwikkelingssamenwerking. We lezen die trends door de kritische bril van de Noord-Zuidbeweging en trekken een aantal lessen voor de ontwikkelingssamenwerking van morgen, op weg naar een duurzame toekomst. Ter inleiding gaan we kort in op het actuele debat rond hulp.

Hulp onder vuur

Binnen dat debat onderscheiden we grosso modo drie stromingen. Een eerste stroming ziet hulp niet als een oplossing maar als deel van het probleem. De Zambiaanse econome Dambisa Moyo stelt dat 'onbeperkte' buitenlandse hulp Afrikaanse landen afhankelijk heeft gemaakt, corruptie heeft aangemoedigd en uiteindelijk heeft geleid tot slecht bestuur en armoede.¹ Moyo heeft het in haar boek voor alle duidelijkheid over de overheidshulp, niet over hulp via ngo's. Ook voormalig Wereldbankeconoom William Easterly vraagt zich af waarom die officiële hulp 'zo veel slechts en zo weinig goeds' heeft bereikt. Volgens Easterly raakt hulp slechts moeilijk onder de oppervlakte van onderontwikkeling en focust ze te sterk op de noden van overheden en te weinig op de noden van de armen zelf.²

Een tweede kritische stroming is meer van technische aard. Hulp werkt niet of onvoldoende omdat ze niet doeltreffend is. De meeste hulp zou niet gericht zijn op die landen die ze het meest nodig hebben, gebeurt te wisselvallig en wordt gedreven door de noden en doelstellingen van de donoren. Die analyse maakt ook het ontwikkelingscomité van de OESO, een club waarin de donoren afspraken maken rond doeltreffende ontwikkelingssamenwerking. Die analyse gaf aanleiding tot een reeks initiatieven om de hulp 'effectiever' te maken.³ Opnieuw is het vooral een analyse van de overheidshulp.⁴

Hoewel de effectiviteit van de inspanningen ook voor ngo's een aandachtspunt was en blijft, bestaat het risico dat die fixatie op effectiviteit tot een al te technocratische aanpak van de hulp leidt. Daarbij krijgt het 'managementdenken' de overhand en focust men al te zeer op de resultaten op korte termijn, de *value for money*. De vraag of we de dingen goed doen, gaat overheersen op de vraag of we wel de goede dingen doen. Een goed voorbeeld is de huidige trend van donoren om de hulp via alle kanalen steeds sterker te concentreren op de landen en regio's die door de donoren zijn uitverkoren,

al dan niet volgens ernstige, wetenschappelijk onderbouwde criteria. Natuurlijk is het belangrijk dat de middelen zo gericht mogelijk worden ingezet, maar de kwestie is of die doorgedreven concentratie niet voorbijgaat aan de concrete vraag vanuit de lokale gemeenschappen zelf.

Tot slot worden ook radicale kritieken geformuleerd op de hulp. Hulp werkt niet omdat ze niet ontworpen is om te helpen. Hulp zou deel uitmaken van de economische en geopolitieke agenda van de ontwikkelde landen, het 'Westen'. Het opleggen van recepten uit datzelfde 'Westen' aan de rest is gedoemd om te mislukken.

Een minder radicale en interessantere variant van die kritiek wijst op het onvermogen van hulp om op te tornen tegen een in wezen onrechtvaardig internationaal economisch systeem. Dat systeem staat vijandig tegenover de noden en belangen van de armsten in de wereld. Het uitblijven van duurzame ontwikkeling in heel wat landen kan dus niet in de schoenen van hulp alleen worden geschoven. De focus moet dan ook liggen op ingrijpende hervormingen van de spelregels op vlak van handel en investeringen, internationale fiscaliteit, toezicht en controle van de financiële sector.⁵

Ook 11.11.11 maakt de analyse dat hulp weinig zinvol is als we niet gelijktijdig sleutelen aan de structuren die armoede en ongelijkheid in stand houden. Dat neemt niet weg dat hulp noodzakelijk blijft als enige financiële stroom die solidariteit vorm geeft.

Hulp kan ook fantastische resultaten voorleggen. Dat blijkt ook uit heel wat wetenschappelijk materiaal. Zo stelt Roger Riddell in een aantal baanbrekende werken vast dat hulp over het algemeen goede resultaten kan voorleggen op het vlak van de overdracht van vaardigheden, dienstverlening, welzijn, onderwijs en gezondheidszorg. Ook geeft hij toe dat hulp slechts een deel van het verhaal is en vandaag veelal wordt ingezet om de gaten die overheden laten vallen, op te vullen.⁶ Laat ons ook niet vergeten dat hulp ons de laatste 50 jaar een pak heeft geleerd over het ontwikkelingsproces zelf. Het getuigt bovendien niet van bijster veel intellectuele eerlijkheid om het uitblijven van duurzame ontwikkeling in heel wat landen in de schoenen van de hulp te schuiven als de doelstellingen van die hulp op heel wat andere terreinen worden tegengewerkt.

De vraag is dan ook niet zozeer of hulp werkt, maar hoe we hulp inzetten zodat het inclusieve, menselijke ontwikkeling op lange termijn versterkt. Hulp waarvan we weten dat ze niet werkt, moeten we vervolgens gewoon afschaffen en de vrijgekomen middelen inzetten daar waar ze wel renderen.

11.11.11 maakt de analyse dat hulp weinig zinvol is als we niet gelijktijdig sleutelen aan de structuren die armoede en ongelijkheid in stand houden. Dat neemt niet weg dat hulp noodzakelijk blijft als enige financiële stroom die solidariteit vorm geeft. Hulp kan ook fantastische resultaten voorleggen. Dat blijkt ook uit heel wat wetenschappelijk materiaal.

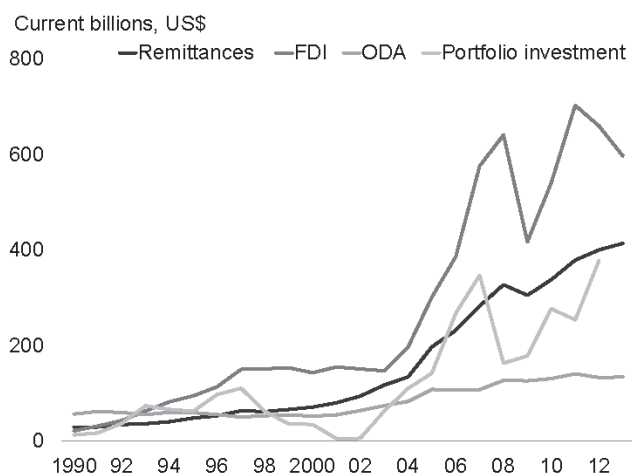
Recente trends

Dalend belang van hulp

In 1970 bedroeg het aandeel van ODA – officiële ontwikkelingshulp – in de financiële stromen naar ontwikkelingslanden nog 70 %. Vandaag is dat teruggezakt tot 13 %. Meer dan dat de ontwikkelingshulp is gedaald, betekent dit dat andere stromen, zoals

investeringen, stortingen van migranten en commerciële kredieten zijn toegenomen. Die cijfers worden vaak aangehaald om het belang van hulp te relativiseren en drastische besparingen in ontwikkelingssamenwerking te vergoelijken.

Die redenering schiet echter tekort. Meer dan de kwantiteit is het vooral de kwaliteit van hulp als financiële stroom van belang. Hulp is veel minder volatiel dan buitenlandse investeringen en vooral financiële beleggingen in ontwikkelingslanden, die zeer sterk kunnen schommelen in functie van de economische conjunctuur. Dat bleek zeer duidelijk in de nasleep van de financiële crisis, toen die stromen naar ontwikkelingslanden grotendeels opdroogden, zoals te zien is in onderstaande grafiek die de verschillende stromen naast elkaar plaatst.

Hulp is dan ook de enige voorspelbare en anticyclische stroom van publieke financiële middelen die bovendien specifiek tot doel heeft armoede te bestrijden en duurzame ontwikkeling te versterken. Vooral in de armste landen, waar die overige financiële stromen vooralsnog beperkt blijven, blijft hulp van onschatbare waarde.

Hulp kan het niet alleen

Ontwikkelingssamenwerking heeft weinig zin wanneer keuzes in andere beleidsterreinen tenietdoen wat je met ontwikkelingssamenwerking betracht. Het gaat dan over beslissingen op het vlak van handel en investeringen, landbouw, klimaat, veiligheid en migratie. Dat

inzicht ligt aan de basis van de fameuze 'beleidscoherentie voor ontwikkeling'. Toch moeten we daar voorzichtig mee zijn, omdat de finaliteit van die coherentie sterk kan verschillen. Een coherent beleid heeft maar zin wanneer de finaliteit de juiste is. Dat betekent dat elke beleidsbeslissing de ontwikkeling van ontwikkelingslanden versterkt, of ten minste niet ondermijnt.

Hulp is de enige voorspelbare en anticyclische stroom van publieke financiële middelen die bovendien specifiek tot doel heeft armoede te bestrijden en duurzame ontwikkeling te versterken. Vooral in de armste landen, waar die overige financiële stromen vooralsnog beperkt blijven, blijft hulp van onschatbare waarde.

De laatste jaren staat beleidscoherentie prominent op de politieke agenda. Zowel het ontwikkelingscomité van de OESO, de Verenigde Naties als de Europese Unie promoten het concept. Mede onder druk van ngo's verankerde België de beleidscoherentie voor ontwikkeling in de nieuwe wet op ontwikkelingssamenwerking. De uitdaging is om dit momentum vast te houden en concrete resultaten te boeken. Dit is geen eenvoudige opdracht gezien de snelle regeringswissels in dit land.

Private sector als reddende engel?

De vaststelling dat het relatieve belang van hulp – en van publieke financiering in het algemeen – daalt, verlegt de focus van regeringen naar private investeringen en financiële stromen. Een belangrijk idee in opmars is dan ook dat hulp en publieke financiering veel beter ingezet zouden worden om private middelen te mobiliseren, bijvoorbeeld door de risico's te dragen zodat bedrijven verleid worden om te investeren. Die trend zien we overal opduiken: op internationaal vlak binnen de G20 en de internationale financiële instellingen zoals de Wereldbank, op Europees niveau en steeds vaker ook op nationaal niveau. Bekend is het verhaal waarbij de Nederlandse ontwikkelingshulp op grote schaal wordt ingezet om markttoegang te forceren voor Nederlandse bedrijven.

Bij die trend kunnen we heel wat vraagtekens plaatsen. Enerzijds blijkt dat de interesse van heel wat bedrijven relatief beperkt blijft. Anderzijds blijft het wachten op concrete resultaten op vlak van duurzame ontwikkeling en armoedereductie. Heel wat programma's blijken vooral ook het eigen bedrijfsleven ten goede te komen en zijn in wezen een verkapte subsidie voor de aandeelhouders. Dat kan niet de bedoeling zijn.

De rigoureuze opdeling tussen 'Noord' en 'Zuid' gaat veel minder op dan 50 jaar geleden. Het spectrum is veel vloeier geworden als een gevolg van een economische machtsverschuiving oost- en zuidwaarts van het 'Westen'.

Dat betekent natuurlijk niet dat we geen rol zien voor private ondernemingen in ontwikkeling. In ontwikkelingslanden wordt het grootste deel van de tewerkstelling buiten de landbouw gerealiseerd door lokale kleine en middelgrote ondernemingen. Het spreekt voor zich dat we hulp moeten inzetten om dat lokale ondernemerschap en hun organisaties te versterken. Die ondernemers spelen bovendien een sleutelrol in de noodzakelijke transformatie in heel wat landen naar een duurzame economie die waardige jobs genereert en lokaal waarde toevoegt.

De wereld verandert

Ontwikkelingssamenwerking werd lang gezien als de samenwerking (en dit is meer dan enkel de hulpstroom) tussen donor en ontwikkelingsland, van Noord naar Zuid, in functie van armoedebestrijding. Maar zowat alles in voorgaande zin staat op losse schroeven binnen een sterk veranderende wereld. De rigoureuze opdeling tussen 'Noord' en 'Zuid' gaat veel minder op dan 50 jaar geleden. Het spectrum is veel vloeier geworden als gevolg van een economische machtsverschuiving oost- en zuidwaarts van het 'Westen'. *The big 8* (China, India, Rusland, Nigeria, Indonesië, Pakistan, Mexico en Brazilië) zijn stuk voor stuk landen met een groei boven de 5 % over een periode van 10 jaar (hoewel dit de laatste jaren wel minder spectaculair is). Het zijn ook die landen die zich in de regionale en internationale politiek roeren. Het feit dat ze bovendien ook

aan Zuid-Zuid-samenwerking doen (vooral China en Brazilië), maakt dat men zich afvraagt of deze landen nog wel hulp moeten krijgen.⁷

Ontwikkeling heeft een ander gezicht gekregen. Er zijn vandaag nog 36 lage inkomenslanden in de wereld (met een jaarlijks inkomen per hoofd van minder 1 045 dollar).⁸ Volgens de meest recente analyses woont 60 % van de armen buiten die minst ontwikkelde landen⁹. Ook hieruit blijkt dat het onderscheid tussen Noord en Zuid minder duidelijk is dan een decennium geleden. Dat betekent echter niet dat de verschillen zijn verdwenen. Er gaapt nog steeds een enorme kloof tussen inkomen, sociale bescherming, zekerheid en beschikbare diensten en kansen tussen pakweg Europa en Sub-Sahara Afrika. Die kloof doet mensen levensbedreigende risico's nemen om toch maar hier te geraken, waarvan we vandaag de dramatische gevolgen zien in de Middellandse Zee.

Ontwikkelingssamenwerking van morgen

Het kind en het badwater

Het relatieve belang van hulp wordt – in financiële termen – steeds kleiner, vijftig jaar hulp heeft de armoede nog niet uit de wereld geholpen en eigenlijk hebben we vooral nood aan een coherent beleid op andere beleidsterreinen met impact op ontwikkelingslanden. De verleiding is groot om hulp dan maar volledig af te schrijven.

Toch zou dat een grove fout zijn. De gemaakte beloftes, of het nu gaat om de *Millenniumdoelen*, de 0.7 (percentage van het binnenlands product dat voor ontwikkelingssamenwerking moet worden gereserveerd) of de doeltreffendheid van hulp, hebben uiteraard hun beperkingen. Toch heeft ze de enorme meerwaarde van de internationale solidariteit op de politieke agenda te plaatsten, als een soort belasting op de voorsprong die niet zelden op de kap van de ontwikkelingslanden is gerealiseerd. Nelson Mandela vond dat de strijd tegen armoede geen zaak was van liefdadigheid maar van rechtvaardigheid.

Die 0,7 % is eigenlijk nog een absoluut minimum. Voor België betekent dat iets minder dan 2,8 miljard. Dat is iets meer dan een halve euro per dag per Belg of 3,5 euro per week. Het equivalent van een broodje smos. Internationale solidariteit is dan ook

een schijntje, vergeleken met onze solidariteit met de aandeelhouders van de banken bijvoorbeeld. Na de crisis pompte de overheid meer dan 20 miljard in het bankensysteem. Daarnaast dreigde de overheid nog eens meer dan 20 miljard euro te verliezen als het misliep. Dat is bijna 4.000 euro voor elke Belg of 11 euro per dag.

Ook al boeken we vooruitgang in de strijd tegen extreme armoede (gedefinieerd als een inkomen kleiner dan 1.25 dollar per dag) moeten we dat succes meteen relativiseren. Het grootste deel van de wereldbevolking – meer dan 5 miljard mensen – moet het doen met minder 10 PPP dollars (de koopkracht van 10 dollar in de VS). Bijna de hele wereld leeft dus beneden de Amerikaanse armoedegrens (vastgelegd op 11 dollar per dag). Daarnaast wordt de compensatie voor de klimaatverandering berekend op meer dan 100 miljard dollar per jaar vanaf 2020.

Internationale solidariteit is een schijntje vergeleken met onze solidariteit met de aandeelhouders van de banken bijvoorbeeld. Een halve euro per dag per Belg respectievelijk 11 euro per dag.

Met andere woorden: elke oplossing zal geld kosten. Zonder een overtuigend financieel alternatief voor de befaamde 0,7 % zou het naïef zijn die al bij al bescheiden vorm van internationale solidariteit los te laten. Ondertussen moeten we al ons gewicht in de schaal werpen om de bestaande structureren – handelsafspraken, fiscale regels, klimaatbeleid – recht te trekken.

It's politics, stupid

Goede ontwikkelingssamenwerking moet maatschappelijke verandering nastreven. Ontwikkelingssamenwerking moet uit haar technocratische comfortzone worden gehaald en politieker worden. Heel wat goed bedoelde inspanningen gaan verloren door onvoldoende rekening te houden met de politieke realiteit. Een sterk en bruisend middenveld heeft op het terrein vaak heel wat troeven in handen om in te spelen op die politieke realiteit en daar bakens te verzetten.

Lopen we dan niet het risico dat we ons als een stiefmoeder gaan gedragen? Niet als we het goed aanpakken. Als 'donor' is het niet onze rol om actief oplossingen voor te stellen en te implementeren. Wel kunnen we meehelpen aan het identificeren van die oplossingen, de opties onderzoeken en het faciliteren van een consensus. Ook ngo's nemen die les ter harte. Het afdwingen van mensenrechten, herverdeling, respect voor duurzame ontwikkeling zijn niet alleen een zaak van voldoende expertise en capaciteitsopbouw. Het is ook een zaak van mobilisatie en legitimiteit opbouwen in de lokale samenleving. Niet zelden gaat dat in tegen de agenda's van de lokale machthebbers. Dat conflict neemt overal ter wereld verschillende gedaantes aan en leidt vaak ook tot bruut geweld en repressie. Voor sociale bewegingen wereldwijd is het zaak die ruimte terug te winnen, met sterke ideeën, sterke mensen en een sterke overtuiging. Dat is een agenda die de civiele maatschappij wereldwijd verenigt.

11.11.11 heeft die les al in praktijk omgezet. Zo geven we onze eisen en expertise gezamenlijk vorm met partners in het Zuiden en bundelen we krachten. De klimaatcoalitie waarin we met milieuorganisaties en vakbonden ijveren voor een rechtvaardig klimaatbeleid is daarvan een mooi voorbeeld. De Noord-Zuidbeweging moet haar agenda verbreden en ingang doen vinden bij andere maatschappelijke actoren in de eigen maatschappij. In die verbreding van de agenda spreekt het voor zich dat we openstaan voor nieuwe spelers uit Zuid en Noord.

Coherentie met weerhaken

Bij heel wat donoren – Australië, Canada, Nederland en ook de Europese Unie – zien we vandaag dat hulp steeds meer als een instrument van het buitenlands beleid wordt ingezet. Met de fameuze beleidscoherentie in het achterhoofd lijkt dat een positieve ontwikkeling. Toch merken we dat die coherentie vaak heel anders wordt ingevuld. Meer dan de duurzame menselijke ontwikkeling staat welbegrepen eigenbelang centraal. Hulp wordt ingezet voor de opvang van migranten, voor schuldkwijtscheldingen of ter promotie van de buitenlandse handel.

Dat noemen we coherentie met weerhaken, omdat het leidt tot een ontwikkelingssamenwerking die inderdaad niet ontworpen lijkt om te helpen. Het buitenlands beleid mag niet schizofreen zijn. Daarom moet eigenlijk elke minister in de regering ook minister van Ontwikkelingssamenwerking zijn. Niet alleen wanneer ze een standpunt innemen

in Europa of in de wereld, maar ook wanneer ze louter 'Belgische' beslissingen nemen. De zware taak om dit te bewaken ligt bij de minister Ontwikkelingssamenwerking.

Omgaan met verandering

Een wereld in verandering stelt ontwikkelingssamenwerking voor 'nieuwe' en gedeelde uitdagingen: toenemende ongelijkheid, klimaatveranderingen, planetaire grenzen of internationale belastingsystemen. Enkel focussen op het armoedevraagstuk is daarbij te beperkend. Concreet betekent dit inzetten op nieuwe vormen van mondiaal bestuur, het streven naar gedeelde waarden, het ijveren voor billijke normen in handelsakkoorden, sociale rechten en het gezamenlijk beheer van globale publieke goederen. Ook hier is de opbouw van een sterke civiele maatschappij die hier en daar de overheid ter verantwoording roept essentieel. Betere verdeling van de middelen – zowel in sociale als ecologische termen – en herverdeling van de groei gebeurden nog nooit vanzelf. Die worden afgedwongen.

Dat betekent dus dat ontwikkelingssamenwerking zeker nog een rol te spelen heeft in landen waar het schijnbaar beter gaat. Neem Latijns-Amerika, waar de Belgische ngo's traditioneel sterk aanwezig zijn, als voorbeeld. Op dat continent hebben we de afgelopen decennia een enorme vooruitgang geboekt. Dat heeft deels te maken met de emancipatie van die landen van de vaak beknellende aanpassingsprogramma's die hen vanuit Washington werden opgelegd. In een land als Brazilië heeft de keuze voor een alternatief zeker niet alle problemen opgelost maar de vooruitgang op het vlak van sociale indicatoren en ongelijkheid mag gezien worden. Dat alternatief kwam er niet zomaar, dat is het resultaat van een volgehouden inspanning van de civiele maatschappij.

Business as usual is not an option

Mensen zijn nog steeds solidair. Denk maar aan het succes van initiatieven zoals 'de warmste week' of 'action 2015' om een recent initiatief van 11.11.11 te noemen. Wel wordt die solidariteit anders ingevuld. Ook uit de Eurobarometer blijkt dat 8 op 10 Belgen ontwikkelingssamenwerking belangrijk vinden. 67 % van de Europeanen vindt zelfs dat de ontwikkelingshulp vergroot moet worden. 10 Zes op de tien Belgen is bereid meer te betalen voor producten uit ontwikkelingslanden als ze daarmee ook de plaatselijke bevolking vooruit helpen.¹¹ Tegelijkertijd weet diezelfde Belg bijzonder weinig over wat er met die middelen gebeurt en kan gebeuren. Daarvoor zijn we als ngo's ook verantwoordelijk.

We zijn veel meer dan 'fondsenwervingsfabriekjes' en dat moeten we ook uitdragen. Geld uitgeven aan de opbouw van een sterke civiele maatschappij is soms minder sexy dan het bouwen van een schooltje. Het resultaat laat wat langer op zich wachten en is niet meteen zichtbaar. Op lange termijn is het wel noodzakelijk voor de ontwikkeling van een land.

Al te vaak kennen mensen ons enkel nog als het 'goede doel' op zoek naar extra middelen. We zijn veel meer dan fondsenwervingsfabriekjes en dat moeten we ook uitdragen. Geld uitgeven aan de opbouw van een sterke civiele maatschappij is soms minder sexy dan het bouwen van een schooltje. Het resultaat laat wat langer op zich wachten en is niet meteen zichtbaar. Op lange termijn is het wel noodzakelijk voor de ontwikkeling van een land. Geld uitgeven aan het beleidswerk rond handel of klimaat is minder aantrekkelijk dan een

zending oude kleren, maar zonder expertise en veranderingen in het landbouw- of klimaatbeleid is échte ontwikkeling onmogelijk. Soms betekent het ook dat we eerlijk moeten zijn over de mislukkingen. Ook in ontwikkelingshulp betaal je leergeld. Misschien komt er op die manier een beetje minder geld in het laatje, maar je krijgt er een beter beeld door én een sterker draagvlak.

Tot slot wil ik een belangrijke disclaimer plaatsen bij al het voorgaande: een oplossing waarbij alle problemen ineens opgelost zijn, bestaat niet. Natuurlijk is het goed dat er kritisch wordt nagedacht over de toekomst van ontwikkelingssamenwerking. Toch moeten we als ngo's vooral vermijden het debat te verengen tot meer/minder hulp of meer/minder effectieve hulp.

Meer dan dat moeten we ervoor zorgen dat we met de lessen en inzichten uit ontwikkelingssamenwerking zichtbaar zijn in het ruimere maatschappelijke debat. De ervaringen, netwerken en partnerschappen over grenzen heen maken ons uitstekend geplaatst om maatschappelijke tendensen op te pikken en op de agenda's van beleidsmakers (en bedrijfsleiders) te zetten. Denk aan Oxfam, dat met uitstekend en origineel cijferwerk ongelijkheid op de kaart zette of aan Artsen zonder Grenzen en het debat rond gezondheidszorg naar aanleiding van de Ebolacrisis. Dichter bij huis durf ik zelf mijn organisatie te noemen die met Sing for the Climate de impact van het klimaat op het Zuiden op de Belgische agenda zette. Wanneer we die maatschappelijke rol spelen, de balk zijn in het oog van een soms blinde maatschappij, zijn we op ons best.

Bio

Bogdan Vanden Berghe is directeur 11.11.11, Jos Geysels is voorzitter 11.11.11.

Eindnoten

1. Moyo, D. (2009), *Dead Aid. Why aid is not working and ho there is another way for Africa*, London, Allen Lane.
2. Easterly, W. (2007), *The White Man's Burden. Why the West's efforts to aid the Rest have done som much ill and so little good*, Oxford, Oxford University Press.
3. De zogenaamde 'Verklaring van Parijs' (2005), de 'Actieagenda van Accra' (2008) en de 'Verklaring van Busan' (2011). Meer info via <http://www.11.be/artikels/item/kwaliteit-van-ontwikkelingssamenwerking>
4. Volgens een rapport van de Britse denktank Development Initiatives, op basis van cijfers van de OESO-DAC, wordt 38% van de totale ODA besteed via multilaterale organisaties en agentschappen, 38% via overheden, 11% via NGO's en 12,5% via andere kanalen (Development Initiatives, Data & Guides, October 2012, <http://devinit.org/wp-content/uploads/2013/12/di-data-guides-oda-09-10-12-E.pdf>)
5. Glennie, J. (2008), *The trouble with aid. Why less could mean more for Africa*, London, Zed Books.
6. Ridell, R. (2008), *Does Foreign Aid really work?*, Oxford, Oxford University Press.
7. Keijzer, N., Kratke, F. & van Seters, J. (2013), 'Meeting in the Middle? Challenges and opportunities for EU cooperation with Middle Income Countries', ECDPM Discussion Paper, 140, http://www.die-gdi.de/uploads/media/DP140_ECDPM_DP_EU_and_MICs_DIIS_-_FINAL.pdf
8. Heiner, J., Klingebiel, S. & Paulo, S. (2014), 'Beyond aid and the future of development cooperation', DEG Briefing paper 6, <https://www.die-gdi.de/briefing-paper/article/beyond-aid-and-the-future-of-development-cooperation/>
9. Alkire, S. & Robles Aguilar, G. (2015), High Visibility : How disaggregated metrics help to reduce multidimensional poverty, Oxford Poverty and Human Development Initiative, <http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/Global-MPI-highlights-briefing-Jan-2015.pdf?0a8fd7>
10. <https://europa.eu/eyd2015/en/european-union/posts/eurobarometer-survey-citizens-views-development-cooperation-and-aid>
11. <http://derefactie.be/cm/vrtnieuws/economie/1.2206668>